

Stichting van de gemeente

De eerste sporen van christelijke invloed in de Liemers dateren uit de vierde eeuw: christenen onder de Romeinse soldaten getuigden van hun geloof. De tweede komen van de Franken die zich met vlagen van de zesde tot de achtste eeuw lieten gelden. Zo bijvoorbeeld van de Frankische evangelieprediker Sint Gangulfus († 760) te Huissen, van Sint Aldegondis (630-684) te Emmerich, Sint Remigius († 533) - de man die Frankische koning Clovis (465-511) tot het christendom bracht - te Duiven; en in het bijzonder van Sint Maarten (Martinus 316-397), de Romeinse officier, later bisschop van Tours, die onder de Franken de nationale heilige werd en aan wie een kerk in Emmerich, Elten, Pannerden, Oud-Zevenaar, Wehl, Etten Gendringen, Doesburg en oorspronkelijk ook Arnhem zijn gewijd.

De verspreiding van het christelijk geloof in de Liemers begon pas goed omstreeks het jaar 800. Vanuit Engeland was Willibrord (658-739) naar Utrecht gekomen. Zijn medewerker, de Ierse monnik Werenfried (gestorven op 14 augustus 760 te Westervoort) kreeg de leiding van een regio met Elst als centrum. Tot die regio behoorde ondermeer Westervoort. Willibrord nam, onder bescherming van het Frankische rijksgezag, de rest van de Liemers vanuit Emmerich onder zijn hoede. Onder zijn leiding ontstonden hier kleine geloofsgemeenschappen. Mogelijk is door Willibrord of een van zijn volgelingen een parochie gesticht te Oud-Zevenaar met een gebouwtje van hout, riet en leem. In de twaalfde eeuw werd dit de parochiekerk. Een acte uit 1321 vermeldt dat de burcht Zevenaer een kapel bezat. Omstreeks 1350 werd de Sint Martinuskerk te Oud-Zevenaar gebouwd en in 1467 nog een kapel in Zevenaer. Deze fungeerde als bijkerk van de parochiekerk van Oud-Zevenaar. Op 28 september 1521 werd bij decreet van paus Leo X (1475-1521) deze kapel tot parochiekerk verheven. In 1532 werd dit vermoedelijk eenbeukige gebouw vervangen door een pseudo-basiliek: de Sint Andreaskerk.

In de zestiende eeuw vonden ingrijpende veranderingen plaats op geestelijk, maatschappelijk, politiek en economisch terrein. Een van de meest insnijdende processen was de Reformatie, de beweging die op kerkelijk terrein ongekende wijzigingen bracht. Tot dan was er in West-Europa een zekere kerkelijke eenheid. De geestelijke leiding berustte bij de paus en de door hem geleide kerk van Rome. De invloed van de kerk was voelbaar in de laagste lagen en de verste uithoeken van de samenleving. Zo nu en dan was er kritiek op de paus en op de kerk. Soms werd deze onderdrukt, soms werd er naar critici geluisterd en vonden kleine aanpassingen plaats. Dit veranderde in de zestiende eeuw. Een steeds groter aantal gelovigen voelde behoefte aan vernieuwing van de kerk. Daarbij zochten ze aansluiting bij een ver verleden. Er zou een hogere graad van waarheid kunnen worden bereikt door navolging van voorbeelden van levenskunst uit de eerste eeuwen van het christendom. Bijbelstudie kreeg meer

Gangulf van Varennes († 760) diende aan het hof van Pepijn III († 768) en werd door zijn meester naar de noordelijke Nederlanden gezonden om er de geloofsverkondigers te beschermen. Zo verbleef hij ruim jaar onder de Friezen aan de zijde van bisschop Wulfram († circa 720).

Willibrord, Gravure uit R. Verstegen, *Nederlantsche Antiquiteiten*, Antwerpen, 1613.

Willibrord had een groot respect voor de Frankische heilige Maarten. De kerken in Utrecht en Emmerich werden door hem naar deze heilige genoemd. Opvallend is dat veel kerken en/of parochies in de Liemers de naam St. Maarten of St. Martinus dragen, namelijk die van Doesburg, Angerlo, Oud-Zevenaar, Didam, Herwen, Aerdt en Pannerden.

dan ooit aandacht. De boekdrukkunst zorgde voor de verspreiding van godsdienstige lectuur op grote schaal. In toenemende mate werd de Bijbel gezien als enige bron van het geloof. Geleerden spanden zich in om de Bijbel te vertalen in de volkstaal, zodat deze voor iedereen toegankelijk werd. Steeds feller werd de kritiek op het levenspatroon van veel geestelijken, op geloofspraktijken (de heiligenverering, de beeldenverering) en op de betekenis die de kerk hechtte aan de sacramenten (zoals de eucharistie, de doop en de biecht).

In de Nederlanden ontstond een religieus klimaat, waarin de denkbeelden van critici als Desiderius Erasmus (circa 1466-1536), Maarten Luther (1483-1546), Ulrich Zwingli (1484-1531), de wederdopers, Menno Simons (circa 1496-1561) en Johannes Calvijn (1509-1564) gunstig werden ontvangen. Dit stuitte op verzet. De landsregering vervolgde de hervormingsgezinden en vooral de volgelingen van Simons, de wederdopers, hevig. Maar de beweging van de Reformatie was niet te stuiten.

Vanaf het begin van de Reformatie was er een strijd tussen hen die de moederkerk trouw wilden blijven en hen die haar uit onvrede verlieten. De strijd liep vaak uit op gewelddadigheden. De Duitse vorsten probeerden hier in hun gebieden een einde aan te maken. In 1555 besloten ze in Augsburg, dat iedere rijksvorst besliste welke godsdienst in zijn gebied opgelegd werd en dat hij daarom ook de kerkgoederen mocht beheren. In het verdrag werd bewerkstelligd dat bisschoppen die zich tot het protestantisme bekeerden, afstand moesten doen van hun geestelijke macht. Protestantse onderdanen mochten onder betaling van losgeld verhuizen uit een katholiek landsgedeelte en omgekeerd. Een deel van de Liemers viel in die tijd onder het bestuur van Gelre,

Hans Holbein (circa 1497-1543) de Jongere, Erasmus van Rotterdam, 1523, olieverf en tempera op paneel, 76 x 51 cm, London: National Gallery.

Hans Asper (circa 1499-1571), Ulrich Zwingli, houtsnede, 1531, in: *Verzamelde werken van Zwingli*, 1529-1545, Zürich: Froschauer.

Lucas Cranach de Oudere (1472-1553), Johannes Calvijn (1509-1564), Maarten Luther, 1529.

een deel onder dat van Kleef. De Staten van Gelre bepaalden op 29 januari 1582, dat de gereformeerde religie voortaan de enige zou zijn die in het openbaar mocht worden uitgeoefend. In korte tijd werden alle pastoors vervangen door dominees en werden de katholieken al hun kerken ontnomen (Doesburg in 1585, Westervoort in 1609, Angerlo in 1609, Lathum in 1614). Het bestuur van Kleef was rooms-katholiek. In het Kleefse deel van de Liemers (Duiven, Groessen, Loo, Oud-Zevenaar, Zevenaar en Wehl) bleven de kerken dus ook katholiek.

De Reformatie (kerkhervorming) voltrok zich in het Kleefse deel van de Liemers heel geleidelijk en op kleine schaal. In de tweede helft van de zestiende eeuw ontstond er in Zevenaar een vorm van

protestants leven. In het begin was dit illegaal, want wie meeging met of sympathie toonde voor de beweging van de Reformatie liep het risico met de rechter in aanraking te komen en zich een niet al te zachtzinnig vonnis op de hals te halen. De Zevenaarse pastoor Willem The Laer kende enkele protestanten en vertelde hoe zelfs een ketter zich tegenover hem als een rechtschapen en eerlijk mens gedroeg. Op 14 oktober 1577 woonde een vertegenwoordiger van de protestantse 'gemeente', jonker Hendrick to Pass, een classicale vergadering (regionale kerkvergadering) bij in Wesel, de belangrijkste plaats van het hertogdom Kleef waartoe Zevenaar behoorde. Het is de eerste vermelding van de gemeente. Deze bestond nog in het geheim en was uiterst klein: ze telde ongeveer tien leden. De gezaghebbers waren de moederkerk trouw en stonden geen godsdienstvrijheid aan hun onderdanen toe. Bijeenkomsten van protestanten konden alleen gehouden worden op steeds wisselende plaatsen. Vooral bewoners van de havezaten in en om Zevenaar sloten zich bij de beweging van de Reformatie aan. Paschasius Aquensis stond in 1581 en 1582 de de 'heymelicke Gereformirde Gemeijnde binnen Zevenhar' bij. Pibo Ovitius deed hetzelfde in 1596.

Menno Simons

In 1609 waren de eerste tekenen van hoop voor de protestanten ofwel gereformeerden. Op 14 juli werd in het Kleefse gebied godsdienstvrijheid afgekondigd. Veel mensen die zochten onder de gevolgen van het bewind van de Spaanse generaal en gouverneur van de Nederlanden, de hertog van Alva (1507-1582), vonden hier een schuilplaats. In Zevenaar vatten de protestanten de moed uit hun schuilplaatsen te komen en (in 1611) een samenkomst te beleggen. Ze werden daartoe door een volksoproer verhinderd. Dit kwam de burgemeester, Gerhart van Leeuwen, van katholieke huize, op ontslag te staan. Hij werd vervangen door de protestant Johan van Romswinkel. De voornaamste bestuursfuncties kwamen vervolgens in protestantse handen. Zo werd Alter Knippinck drost (de hoogste vertegenwoordiger van de hertog in zijn gebied) en ging wonen op de burcht. Hij bood daar de protestanten onderdak voor hun bijeenkomsten. Een kleine gemeente ontstond. Deze kreeg steun van adellijke families uit de omgeving: de familie Cloeck van de Berenclau onder Groessen, de familie Van Ells, wonende op Halsaf in Babberich en van de dijkgraaf Heinrich Wilhelm von und zu der Hoeve, wonende op Huize Poelwijk.¹ Ook werd ze geholpen door leden van de classis Zutphen. En niet onbelangrijk: ze voelde zich geruggensteund door het feit dat het land Kleef in 1614 onder het bestuur van de protestantse Markgraaf van Georg Wilhelm von Brandenburg (1595-1640) was gekomen: deze waarborgde vrijheid van godsdienst in zijn gebied; ook wees hij hoge regeringsposten vaak toe aan adellijke geslachten in het Kleefse gebied die met de beweging van de Reformatie waren meegegaan.

Op verzoek van 'die Gemeijnte van Sevenaer' leidde vanaf 18 juni 1616 de Didamse predikant Johannes Joerlingius een keer per maand een kerkdienst op het 'Huis' (Huis Sevenaer). Al gauw wilde de gemeente een eigen dominee. De familie Cloeck besloot de opbrengst van vicarie Sint Nicolaas te gebruiken om een predikant in Zevenaar te bekostigen. In 1617 werd Leonardus Artopeaus als predikant verbonden aan de Zevenaarse geloofsgemeenschap.

Evenals veel andere predikanten uit de beweging van de Reformatie wilde Artopeaus zich niet laten leiden door emoties en vooroordelen, maar hechtte hij aan het verstandelijke en prozaische van betoog, verhandeling en preek. Artopeaus was een geleerd man die zijn preken

¹ Vanaf de negende eeuw gold de bepaling dat er fondsen beschikbaar dienden te zijn voordat een parochie gesticht kon worden. Uit de opbrengsten daarvan moest de geestelijkheid, de koster en het onderhoud van het kerkgebouw worden bekostigd. De fondsen werden als regel ondergebracht door schenkingen van vermogende personen. Ze bestonden uit land, kapitaal, opbrengsten van de oogst in natura. De schenkers stelden voor zichzelf en hun rechtsopvolgers diverse bepalingen op ten aanzien van het benoemingsrecht van de geestelijkheid en de koster, van de beheerders en van ieders aandeel uit de opbrengst van het geschonkene.

doorspekte met Latijnse citaten. De kerkgangers hadden al gauw moeite met hem. Op de inhoud van zijn preken hadden ze niets aan te merken, maar ze konden zijn Duits moeilijk volgen: plat-Duits kon of wilde hij niet spreken en het Liemers was hem vreemd. Artopeaus kreeg het advies om zo spoedig mogelijk te vertrekken. Zolang hij nog geen andere plaats gevonden had, kreeg hij een 'adjunct' naast zich: Henricus Schuurhovius, een voormalig monnik uit het Minorietenklooster te Keulen. Schuurhovius was door de classis Kleef gemachtigd om als hulpprediker op te treden. Hij gaf de jeugd catechese. Toen hij in 1622 nog steeds niet officieel aangesteld was als predikant, keerde hij terug naar Kleef.

De taal bleef een moeilijkheid. Johannes Carolus Heusius, die vanaf 1622 werkte aan de opbouw van de gemeente, preekte in het Hoogduits. Door velen werd hij niet verstaan. In 1633 werd hij opgevolgd door Matthias Verbusius. Deze heeft in het 'nederduitsch gepredickt'. Verbusius stierf evenwel al na enkele jaren. Zijn opvolger, Martinus Heupelius, beloofde in het Nederlands te preken. In het begin deed hij het ook, maar na verloop van tijd gebruikte hij zeer tot ontevredenheid van de gemeente steeds meer zijn moedertaal, het Hoogduits. De taal die gesproken werd, gaf aan bij wie de macht lag. Het protestantisme was in de beginjaren in Zevenaar voor een groot deel een handeling van de heersende politieke en sociale machten. De taal van die machten was het Nederduits. Deze diende dan ook in de kerk te worden gesproken. Het protestantisme in Zevenaar stond sterk onder Nederlands-calvinistische invloed. Naar overheden toe bepleitte de kerkenraad in 1663 nog eens nadrukkelijk dat de predikant in het Nederduits zou preken, omdat 'die Nederduitsche tahle den lieden aengeboren, breuckelik ende meest verstandelick iss' en velen 'de Hoogduitse tael int minste niet verstaen ende oversulcks upt de predicatiën in sodaene taele geene leeringe, troost offte vermaeninge scheppen noch diselvige op haere herten ende zielen passen'.